

Homeopati Kullanan Kişilerin Yaşam Kaliteleri ve Homeopatiye İlişkin Görüşleri

Homeopathy Users' Quality of Life and View About Homeopathy

Adalet KUTLU^a, Mehmet GÜLŞEN^a

^aManisa Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, Manisa, TÜRKİYE

ÖZET Amaç: Bu çalışma, homeopati kullanan kişilerin yaşam kaliteleri ve homeopatiye ilişkin görüşlerinin belirlenmesi amacıyla yapıldı. **Gereç ve Yöntemler:** Tanımlayıcı kesitsel tipteki bu çalışmanın evrenini, İzmir ilinde bulunan Organon Homeopati Derneği üyeleri ve homeopati danışmanlığı alan kişiler oluşturdu. Bilgi Formu ve Dünya Sağlık Örgütü Yaşam Kalitesi Ölçeği-Kısa Formu'nu içeren anketler kullanılarak elde edilen veriler, Şubat ve Mayıs 2020 tarihleri arasında toplandı. Tam doldurulmuş ve geri gönderilen 180 formun verileri değerlendirildi. Verilerin analizinde, tanımlayıcı istatistiklerin yanı sıra Pearson korelasyon katsayısı, bağımsız gruplarda t-testi, Mann-Whitney U testi, tek yönlü varyans analizi, Yates düzeltmeli ki-kare testi ve Kruskal-Wallis H testi kullanıldı. **Bulgular:** Çalışmaya katılanların yaş ortalaması 45,62±10,20 olup, %51,7'si 45 yaş ve üzeri, %87,2'si kadın, %56,7'si evli, %93,9'u üniversite mezunudur. Katılımcıların %70,5'i hem akut hem de kronik rahatsızlıklarda homeopati kullandığını ve %74,4'ü homeopati dışında başka ilaç kullanmadığını ifade etti. Homeopati danışmanlığı alanların memnuniyet puan ortalaması 9,14±1,52 olarak bulundu ve yaşam kaliteleri alt boyut puan ortalamaları; bedensel alan 16,17±2,24, ruhsal alan 15,34±2,16, sosyal alan 14,62±2,59 ve çevresel alan 15,00±2,02 olarak belirlendi. Homeopatiden memnun olma puanları 5'in üzerinde olanların ölçek alt boyut puan ortalamaları daha yüksekti, ruhsal ve sosyal alan puanları arasında anlamlı farklar elde edildi (p<0,010). Homeopati dışında ilaç kullanmayanların bedensel ve sosyal alan puan ortalamaları daha yüksekti (p<0,010). **Sonuç:** Homeopati kullanan danışanların büyük çoğunluğunun kadın ve üniversite mezunu olduğu, homeopatiden ileri düzeyde memnun ve homeopati hakkında olumlu görüşlere sahip oldukları görüldü.

ABSTRACT Objective: This study aimed to determine the quality of life for homeopathy users and their opinions about homeopathy. **Material and Methods:** This descriptive cross-sectional study sample consisted of 180 participants who received homeopathy counselling and members of a homeopathy association in İzmir, Turkey. Research data was collected by using Demographic Information Form and The World Health Organization Quality of Life Instrument-Short Form in February and May 2020. In addition to descriptive statistics, Pearson correlation coefficient, Student's t-test, Mann-Witney U test, one-way variance analysis, Yates' corrected chi-square test and Kruskal-Wallis H test were used in the analysis of the data. **Results:** The average age of the participants was 45.62±10.20, 51.7% were 45 years old and over, 87.2% were women, 56.7% were married, 93.9% had bachelor's degree, 70.5% were using homeopathy in both acute and chronic conditions, and 74.4% stated that they did not use any medicine except homeopathy. The average satisfaction score was found as 9.14±1.52. Participants' quality of life subscale mean scores; the physical domain was 16.17±2.24, the psychological domain was 15.34±2.16, the social domain was 14.62±2.59 and the environmental domain was 15.00±2.02. The mean scores of those with homeopathy satisfaction level above five were higher and the differences in psychological and social domain scores were significant (p<0.010). Those who do not use drugs except homeopathy had higher physical and social domain scores (p<0.010). **Conclusion:** It was seen that the vast majority of the homeopathy users were female and graduated from a university, were highly satisfied with homeopathy and had positive attitudes towards the homeopathy.

Anahtar Kelimeler: Alternatif tedaviler; homeopati; yaşam kalitesi

Keywords: Alternative therapies; homeopathy; quality of life

Geleneksel, tamamlayıcı ve alternatif tıp (GETAT) uygulamaları olarak nitelendirilen uygulamalar, sağlığı korumak, geliştirmek, sürdürmek, rahatlatmak, fiziksel ve ruhsal hastalıkları iyileştirmek için kullanılan kuram ve deneyimlerden elde edilen bilgi, tutum ve becerileri içeren çeşitli tıbbi sistemler ve terapilerdir.¹ Klasik (konvansiyonel) tıbbi yöntemlerle iyileşmeye çalışan hastaların büyük bir kıs-

mının GETAT kullandığı belirlenmiştir.² Bu tür uygulamalar genellikle konvansiyonel tıpla birlikte kullanılmaktadır. Yaygın olarak kullanılan GETAT yöntemlerinin içinde homeopati, ilk 3 veya 4. sırada yer almaktadır. Dolayısıyla homeopatinin popüler GETAT yöntemlerinden biri olduğu söylenebilir.¹ Birleşik Devletler'de GETAT kullananların %5,1-34,8'inin sadece bitkisel tedavi ve homeopati

Correspondence: Mehmet GÜLŞEN

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, Manisa, TÜRKİYE/TURKEY

E-mail: mgulsen91@gmail.com

Peer review under responsibility of Journal of Traditional Medical Complementary Therapies.

Received: 23 May 2020 **Received in revised form:** 21 Aug 2020 **Accepted:** 21 Aug 2020 **Available online:** 29 Jan 2021

2630-6425 / Copyright © 2021 by Türkiye Klinikleri. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

kullandığı belirlenmiştir.³ Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) sınıflamasında, homeopati alternatif tıp yöntemlerinden biri olarak kabul edilmektedir.⁴

Dr. Samuel Hahnemann (1955-1843) tarafından geliştirilmiş olan homeopati, günümüzde birçok ülkede kullanılmaktadır ve homeopatiye olan ilgi her geçen gün artmaktadır.⁵ Homeopati kelimesi Yunanca "benzer" anlamına gelen "hómoios" ve "hastalık" anlamına gelen "páthos" sözcüklerinden türetilmiştir ve "benzer hastalık" anlamına gelmektedir. Homeopati, hastalığa ve iyileşme sürecine bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşır ve "benzer, benzeri iyileştirir" temel ilkesine sahiptir. Homeopati kendine özgü tanı ve tedavi ilkelerine, yöntemlerine, ürünlerine ve uygulamalarına sahiptir.⁶ Homeopati, sağlıklı bir kişiye yüksek dozda verildiğinde, hastalık belirtilerine yol açan bir maddenin benzer belirtileri gösteren bir hastaya çok düşük dozda verilmesiyle iyileşme sağlanmasıdır. İlkelerine uygun kullanıldığında homeopati, doğal, yan etkisiz ve bütüncül yaklaşıma sahip bir iyileştirme yöntemidir.⁷

Homeopatik remedilerin hangi amaçla, hangi belirti ve bulguların tedavisinde kullanılacağı, sağlıklı kişilerde ortaya çıkardıkları belirti, bulgu ve özelliklere göre belirlenir. Homeopatik remediler, Avogadro Kanunu Prensipleri (aynı sıcaklık ve basınç koşulları altında eşit hacimdeki gazlar, türleri ne olursa olsun aynı sayıda molekül içerir) çerçevesinde etkide bulunmaktadır ve Avogadro sayısından daha fazla seyreltiklerinde bile biyolojik, enerjetik, duygusal ve zihinsel boyuttaki aktivitelerini korumaktadırlar.⁷

Klasik homeopatik yaklaşım, 2 ana unsurdan oluşmaktadır. Bu unsurlar sırayla; bireysel vaka öyküsünü almak ve hasta tarafından sunulan semptomların toplamına karşılık gelen homeopatik remediye seçmektir. Hastanın ayrıntılı anamnezi sonucunda semptomlarını saptamak; genetik, fiziksel, duygusal ve zihinsel semptomlarının toplamından kaynaklanan kendine özgü karakteristiklerine dayanan bireyselleştirilmiş homeopatik bir ilacın seçilmesini mümkün kılar. Klasik homeopatlar genellikle tek ilaç kullanırlar; remedi yüksek oranda seyreltilir, çalkalanır ve çok nadiren 2 veya daha fazla remedi ile birleştirilir.

Homeopati, hastanın/danışanın kişilik özelliklerine, alışkanlıklarına ve benzeri pek çok değişkene

odaklanarak, hastalık durumunu oluşturan sorunun kaynağını iyileştirmeye çalışır. Bunu gerçekleştirirken kişide hâlihazırda var olan semptomları kullanır. Klasik tıbbın aksine semptomları yok etmeye çalışmak yerine semptomların nedenlerine yönelik, hastanın yaşam enerjisini aktive ederek iyileştirme mekanizmalarını kullanır.⁴

Homeopatik ilaçların fiziksel ve duygusal sağlıklarını iyileştirmek, iyilik hâlini artırmak, yaşam süresini uzatmak, yorgunluğu azaltmak, vücudun doğal savunmasını güçlendirmek ve kemoterapi gibi tedavilere toleransı artırmak için kullanıldığı bilinmektedir.⁸ Bu nedenle homeopatinin yaşam kalitesini etkilediği düşünülmektedir.

Yaşam kalitesi, "iyi olma durumu" olarak tanımlanmaktadır. Yaşam kalitesi, başka bir ifadeyle bireyin şu anda içinde bulunduğu durum ile umutları, beklentileri arasındaki farktır. Bireysel yaşam kalitesini etkileyen etmenlerin bazıları; gelir ve tüketim, fiziksel ve ruhsal sağlık, aile ve arkadaşlık ilişkileri, bireysel özerklik ve gelişim gibi durumlar şeklinde tanımlanmıştır.^{9,10} "Sağlıkla ilgili yaşam kalitesi" kavramı ise hastanın bedensel, zihinsel, duygusal ve sosyal iyilik hâlinin öznel ve/veya nesnel algısı olarak tanımlanır.¹⁰

Yapılan çalışmalarda, homeopatinin yaşam kalitesine olumlu yönde etkileri olduğu ve homeopatiden memnuniyet düzeylerinin yüksek olduğu bildirilmektedir.¹¹⁻¹⁴

Homeopati, Türkiye'de son 20-25 yıldır yaygınlaşmaya başlamıştır. Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği'nde (27 Ekim 2014 tarih ve 29158 sayılı) homeopatiye GETAT uygulamaları içinde yer verilmiştir. Homeopati ile ilgili yasal çerçeve kısmi olarak gerçekleştirilmiş olsa da homeopati ile ilgili araştırmalara gereksinim bulunmaktadır. Homeopati kullanıcılarının memnuniyet düzeyleri, yaşam kalitesi ve homeopati ile ilgili görüşleri konusunda henüz bir araştırma yapılmamıştır. Bu çalışma, Türkiye'de homeopati kullanan kişilerin yaşam kaliteleri ve homeopatiye ilişkin görüşlerinin belirlenmesi amacıyla yapıldı. Ulusal düzeyde homeopatiye olan ihtiyaç ve güvenilirliğine dair bilimsel verilerin ortaya konulması açısından önemli ve öncül olacağı düşünülmektedir.

GEREÇ VE YÖNTEMLER

Homeopati kullanan kişilerin yaşam kaliteleri ve homeopatiye ilişkin görüşlerinin belirlenmesi amacıyla yapılan bu çalışma, tanımlayıcı ve kesitsel tiptedir. Çalışma, Şubat ve Mayıs 2020 tarihleri arasında, İzmir ilinde bulunan Organon Homeopati Derneği üyeleri ve homeopatik tedavi/danışmanlık alan kişiler üzerinde yapıldı. Veriler, Bilgi Formu ve Dünya Sağlık Örgütü Yaşam Kalitesi Ölçeği-Kısa Formu (WHOQOL-BREF) ile hem çevrim içi ortamda Google Formlar aracılığıyla gönderilerek hem de ilgili dernekte danışanlarla yüz yüze görüşmeler yapılarak elde edildi. Çalışmaya, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Etik Kurulu'ndan 21.02.2020 tarih ve 20.478.486 karar numaralı izin alındıktan sonra başlandı. Form doldurulmadan önce katılımcıların sözlü onayı alındı. Tam doldurulan ve geri gönderilen toplam 180 formun verileri değerlendirildi. Bilgi formu, sosyodemografik özellikler, homeopati kullanma durumları ve memnuniyetlerini sorgulayan (0-10 skalası ile) 13 soru ile katılımcıların homeopatiye ilgili görüşlerinin alındığı açık uçlu bir sorudan oluştu. Bu çalışma, Helsinki Deklarasyonu Prensipleri'ne uygun olarak yürütüldü ve veriler toplanmadan önce katılımcılardan bilgilendirilmiş olur alındı. Katılımcıların 18 yaş ve üzerinde olması, en az 1 kere homeopatik tedavi almış olması, aldığı homeopatik tedavinin üzerinden en az 1 ay geçmiş olması ve gönüllü olması araştırmaya dâhil olma kriterleri olarak belirlendi.

DÜNYA SAĞLIK ÖRGÜTÜ YAŞAM KALİTESİ ÖLÇEĞİ-KISA FORMU

DSÖ tarafından geliştirilen yaşam kalitesi ölçeğinin Türkiye'de geçerlilik ve güvenilirliği Eser ve ark. tarafından yapılmıştır.¹⁰ WHOQOL-BREF sağlıkla ilgili yaşam kalitesini belirleyen bedensel, ruhsal, sosyal ilişkiler, çevresel alan ve ulusal soru eklenmiş çevresel alan boyutlarından oluşmaktadır. Kısa formun Türkçe hâli, WHOQOL-100 versiyonu içinden seçilen 26 soruyu kapsamaktadır. Ayrıca Türk toplumu ile ilgili olarak geliştirilmiş olan 27. sorunun (sosyal baskı) eklenmesi ile hesaplanan 5. alan olan "çevre TR puanı" da ayrıca hesaplanmıştır. Sorular son 15 gün dikkate alınarak yanıtlanmaktadır. Ölçek, Likert tipi kapalı uçlu yanıtlar içermektedir. Her bir

soru Türk toplumu için geliştirilmiş 5'li (1-5) Likert ölçeği ile puanlandırılmıştır. Ölçeğin alt alanlarında alınan puan yükseldikçe yaşam kalitesinin arttığı belirtilmiştir.¹⁰

İSTATİSTİKSEL ANALİZ

Bu çalışmanın verilerinin analizinde, istatistiksel olarak anlamlılık düzeyi $p < 0,050$ olarak kabul edildi. Betimleyici istatistikler; sayı, yüzde, ortalama ve standart sapmalar aracılığıyla sunuldu. Sosyodemografik özellikler ve homeopati kullanma durumlarına ilişkin değişkenlerle ölçek puanları arasındaki ilişki için bağımsız gruplarda t-testi, Mann-Whitney U testi, tek yönlü varyans analizi ve Kruskal-Wallis H testi (ileri analiz olarak "post hoc" Tukey HSD) kullanıldı. Ölçek alt boyut puan ortalamaları ve homeopatiden memnuniyet durumları arasındaki ilişkiye Pearson korelasyon katsayısı ile bakıldı. Katılımcıların homeopati dışında ilaç kullanıp kullanmama durumları ile kronik hastalığa sahip olup olmamaları arasındaki ilişki, Yates düzeltmeli ki-kare testi aracılığıyla analiz edildi. Nitel verilerden elde edilen ifadelerde tekrarlanan ifadeler dışında tüm görüşlere yer verildi.

BULGULAR

Katılımcıların yaş ortalaması $45,62 \pm 10,20$ olup, %51,7'si 45 yaş ve üzeri, %87,2'si kadın, %93,9'u üniversite mezunu, %56,7'si evli ve %60,6'sı çocuk sahibidir. Homeopatiye ilişkin; %49,4'ü homeopat-tan danışmanlık aldığını, %74,4'ü homeopati dışında başka herhangi bir ilaç kullanmadığını ifade etti. Ayrıca %70,5'i hem akut hem de kronik rahatsızlıklarda homeopati kullandığını belirtti (Tablo 1). Homeopati danışmanlığı alanların memnuniyet puan ortalamaları $9,14 \pm 1,52$ olarak bulundu.

Çarpıklık basıklık değerleri Tablo 2'de verildi. Tabachnick ve Fidell'e göre çarpıklık ve basıklık değerinin -1,5 ile +1,5 arasında olması, dağılımın normalliğini göstermektedir.¹⁵ Dolayısıyla bu araştırmanın verilerinin dağılımı normallik varsayımlarını karşılamaktadır. WHOQOL-BREF Cronbach alfa değeri 0,83'tür.

Homeopati alanların yaşam kaliteleri alt puanları ele alındığında; bedensel alan $16,17 \pm 2,24$, ruhsal

TABLO 1: Katılımcıların sosyodemografik ve homeopati kullanma durumları ile ilgili özellikleri (n=180).

Değişkenler	n	%
Yaş (Ortalama 45,62±10,20)		
45 yaş altı	87	48,3
45 yaş ve üzeri	93	51,7
Cinsiyet		
Erkek	23	12,8
Kadın	157	87,2
Eğitim durumu		
Lise	11	6,1
Üniversite	169	93,9
Medeni durum		
Bekâr	78	43,3
Evlü	102	56,7
Çocuk durumu		
Var	109	60,6
Yok	71	39,4
Uygulayıcı		
Kendisi	32	17,8
Homeopat	89	49,4
Kendisi ve homeopat	59	32,8
Diğer ilaç kullanma durumu		
Evet	46	25,6
Hayır	134	74,4
Kronik hastalık		
Var	58	32,2
Yok	122	67,8
Homeopati kullandığı durumlar		
Akut	30	16,7
Kronik	23	12,8
Akut ve kronik	127	70,5

alan 15,34±2,16, sosyal alan 14,62±2,59, çevresel alan 15,00±2,02 olarak belirlendi (Tablo 3).

Katılımcıların homeopati ile ilgili memnuniyetleri ve ölçek alt boyut puan ortalamaları arasındaki korelasyonlarına bakıldığında; memnuniyet puan ortalaması ile ölçeğin bedensel (r=0,279, p=0,001), ruhsal (r=0,309, p=0,001) ve sosyal (r=0,307, p=0,001) boyutlarında pozitif yönde zayıf düzeyde ve anlamlı ilişkiler saptandı (Tablo 4).

Katılımcıların sosyodemografik özellikleri ve homeopati kullanma durumları ile ölçek alt boyut puan ortalamaları arasındaki ilişkiler incelendiğinde; 45 yaş ve üzeri olan grupta tüm yaşam kalitesi alt boyut puan ortalamaları daha yüksekti ve bedensel

alan boyutunda anlamlı fark vardı (p<0,050). Medeni durum ve öğrenim durumlarına göre ölçek alt boyut puan ortalamaları arasında anlamlı bir fark bulunmadı. Cinsiyete göre erkeklerin yaşam kalitesi ölçeği bedensel ve ruhsal alan puanları, kadınların ise sosyal ve çevresel alan puanları daha yüksekti ancak anlamlı fark bulunmadı (p>0,050). Homeopatiden memnun olma puanları 5'in üzerinde olanların ölçek alt boyut puan ortalamaları daha yüksekti; ruhsal ve sosyal alan puanları arasında anlamlı farklar elde edildi (p<0,010). Homeopati dışında ilaç kullanmayanların ölçek alt boyut puan ortalamaları daha yüksekti ve bedensel ve sosyal alan puanları arasındaki fark anlamlı bulundu (p<0,050). Homeopatiyi kendi kendine ve aynı zamanda homeopat önerisi ile kullanan katılımcıların tüm alt boyut puan ortalamalarının daha yüksek olduğu ve bedensel alan boyutundaki bu farkın anlamlı olduğu görüldü (p<0,050). Hastalık tanısı konmamış olup, homeopati kullananların tüm alt boyut puan ortalamaları daha yüksekti ve bedensel, ruhsal ve sosyal alt boyut ortalamaları arasında anlamlı farklar elde edildi (p<0,050) (Tablo 5).

TABLO 2: Normallik testi sonuçları.

	Skewness	Kurtosis
Bedensel alan	-0,568	0,290
Ruhsal alan	-0,388	0,178
Sosyal alan	-0,447	0,395
Çevresel alan	-0,158	0,309

TABLO 3: Katılımcıların Dünya Sağlık Örgütü Yaşam Kalitesi Ölçeği-Kısa Formu alt boyut puan ortalamaları (n=180).

	Minimum	Maksimum	Ortalama±SS
Bedensel alan	8,00	20,00	16,17±2,24
Ruhsal alan	8,67	20,00	15,34±2,16
Sosyal alan	6,67	20,00	14,62±2,59
Çevresel alan	9,33	19,50	15,00±2,02

SS: Standart sapma.

TABLO 4: Katılımcıların homeopati ile ilgili memnuniyet puanları ile ölçek alt boyut puanları arasındaki korelasyonları.

Memnuniyet	Bedensel	Ruhsal	Sosyal	Çevresel
r değeri	0,279	0,309	0,307	0,179
p değeri	0,001	0,001	0,001	0,016

TABLO 5: Katılımcıların sosyodemografik özellikleri ile Dünya Sağlık Örgütü Yaşam Kalitesi Ölçeği-Kısa Formu alt boyut puan ortalamalarının karşılaştırılması (n=180).

Sosyodemografik özellikler (n)	Dünya Sağlık Örgütü Yaşam Kalitesi Ölçeği-Kısa Formu Alt Boyutları			
	Bedensel alan Ortalama±SS	Ruhsal alan Ortalama±SS	Sosyal alan Ortalama±SS	Çevresel alan Ortalama±SS
Yaş				
45 yaş altı (87)	15,75±2,38	15,05±2,41	14,36±2,77	14,88±2,18
45 yaş ve üzeri (93)	16,56±2,04	15,62±1,88	14,88±2,40	15,11±1,87
p değeri	0,016	0,085	0,179	0,459
Cinsiyet				
Erkek (23)	16,64±1,88	15,50±2,29	14,31±2,73	14,72±1,85
Kadın (157)	16,10±2,29	15,32±2,15	14,67±2,58	15,04±2,05
p değeri	0,282	0,722	0,540	0,483
Eğitim durumu				
Lise (11)	16,57±3,15	15,15±3,52	14,78±3,93	14,74±3,17
Üniversite (169)	16,14±2,18	15,36±2,06	14,61±2,50	15,01±1,94
p değeri	0,358	0,542	0,879	0,872
Medeni durum				
Bekâr (78)	16,22±2,12	15,11±2,12	14,76±2,79	15,04±1,75
Evlî (102)	16,13±2,34	15,52±2,19	14,52±2,44	14,96±2,22
p değeri	0,785	0,201	0,530	0,791
Çocuk durumu				
Var (109)	16,09±2,41	15,52±2,08	14,67±2,45	14,82±2,18
Yok (71)	16,28±1,96	15,07±2,28	14,55±2,81	15,26±1,73
p değeri	0,580	0,181	0,753	0,157
Uygulayıcı				
Kendi kendine (32) (a)	16,01±2,41	15,41±2,21	14,25±2,30	14,66±1,65
Homeopat (89) (b)	15,82±2,22	15,03±2,33	14,51±2,65	14,95±2,20
Kendi kendine ve homeopat (59) (c)	16,78±2,07	15,78±1,80	15,00±2,65	15,25±1,92
p değeri c>b	0,039	0,054	0,566	0,764
Diğer ilaç kullanma durumu				
Evet (46)	15,51±2,55	15,05±2,41	13,94±2,93	14,86±2,35
Hayır (134)	16,40±2,09	15,44±2,07	14,86±2,43	15,04±1,90
p değeri	0,021	0,294	0,037	0,644
Kronik hastalık				
Var (58)	15,44±2,22	14,80±2,34	13,67±2,61	14,71±2,10
Yok (122)	16,51±2,17	15,60±2,03	15,08±2,47	15,14±1,98
p değeri	0,003**	0,020**	0,001**	0,187
Hangi durumlarda kullandığı				
Akut (13) (a)	15,40±2,59	14,64±2,22	14,62±2,67	14,80±1,97
Kronik (19) (b)	15,55±2,13	14,46±2,16	13,33±2,41	14,89±2,18
Akut ve kronik (76) (c)	16,46±2,12	15,67±2,08	14,86±2,55	15,06±2,02
p değeri c>b=a	0,044*	0,009**	0,030*	0,717
Memnuniyet düzeyi				
5 ve altı (9)	14,98±2,22	13,40±1,74	11,85±2,53	14,32±1,94
5 üzeri (171)	16,23±2,23	15,45±2,14	14,77±2,52	15,03±2,03
p değeri	0,128	0,004**	0,002**	0,385

*p<0,050; **p<0,010; SS: Standart sapma.

Katılımcıların homeopati dışında ilaç kullanma durumları ile kronik hastalığa sahip olup olmamaları arasında anlamlı bir ilişki vardı ($\chi^2=10,069$, $p=0,002$). Buna göre homeopati dışında ilaç kullanmayanlarda kronik hastalığa sahip olma oranı %25,4 iken homeopati dışında ilaç kullananlarda bu oran %52,2 olarak bulundu.

Homeopati kullanan danışanların homeopati hakkındaki görüşleri Tablo 6'da sunuldu.

TARTIŞMA

Homeopati kullanan kişilerin yaşam kaliteleri ve homeopati ile ilgili görüşlerinin belirlendiği bu çalışmada, katılımcıların sosyodemografik özellikleri, literatürdeki çalışmaların sonuçlarıyla genel olarak benzerlik göstermektedir.¹⁶⁻¹⁸

Türkiye'de homeopatinin son 20-25 yılda yaygınlaşmaya başladığı söylenebilir ve GETAT Yönet-

meliği'nin çıkarılmasıyla Sağlık Bakanlığı tarafından Homeopati Sertifika Eğitim Programları verilmeye başlanmıştır. Homeopati kullananların yaş ortalamasının 45,62±10,20 ve üniversite mezunu kişilerin kullanıyor olması homeopatiyi kullanmanın bir bilinç ve özel bir çaba gerektirdiğini göstermektedir. Benzer şekilde Hana ve ark.nın çalışmasında, homeopatiyi de içeren GETAT kullanımının eğitimli kişilerde ve kadınlarda anlamlı şekilde yüksek olduğu görülmektedir.¹⁶ Özellikle daha sıklıkla kadınların homeopati kullanması, toplumda yaygınlaşmasının sağlanması açısından önemlidir. Çünkü kadınlar, özellikle de eğitimli kadınlar, etkileşimde buldukları kişilere bu bilgileri aktarma ve uygulama konusunda öncülük yapacaklardır. Bu durum, geleceğe yönelik sağlığın korunması ve geliştirilmesi konusunda önemli bir adımdır. Ayrıca kadınların çocukları için homeopati kullanmaları da gelecek nesil için önemli bir dönüşümün temeli olacaktır; gereksiz antibiyotik kullanı-

TABLO 6: Homeopati kullanan danışanların homeopati hakkındaki görüşleri.*

"Muhteşem bir şifa tekniği."	"Kesinlikle uygulanması gereken bir tedavi olduğunu düşünüyorum. Dar çevremde denemeler yapıyorum ve çok güzel sonuçlar alıyoruz."	"Homeopati herkesin bilmesi gereken yani tedavi anlamında, kullanması gereken yan etkisiz, bütüncül bir iyileşme sanatıdır."
"Mucize gibi bir şey."	"Etkili."	"Yaşamın devamı için birlikte daha sağlıklı ve mutlu yaşamak için gerekli olduğunu düşünüyorum."
"Bütünsel tedavi."	"Farkındalığımızı artırmamız için, kendimizi daha iyi tanımamız için çok önemli bir sistem."	"Tüm alternatif ve enerji tıbbi ile uyumlu yan etkisi olmayan tüm bedene hitap eden bir yöntem."
"İnsanın doğasına en uygun tedavi yöntemi."	"Güveniyorum ama süreç uzun."	"Mucizevi olduğunu düşünüyorum. Gerekeceği alopantik tedavi yöntemlerini kullanmıyorum."
"Gerçek tedavi yöntemlerinden biri fakat ehil kişilerce yapılmalı."	"Doğru ilaç doğru dozda kullanıldığında mucizeler yaratıyor."	"Homeopati alternatif bir tedavi yöntemi iken başvurduğum birincil yöntem hâline gelmiştir."
"Hayatım değişti."	"İnsana zarar vermeden iyileştiren, bütünsel bir tedavi yöntemi."	"Etkili ve etkileyici."
"Kalıcı, gerçek bir tedavi yöntemi."	"Faydalarını göremiyorum."	"Olumlu sonuçlar görüyorum."
"Doğru remedilerle iyileştirici gücüne inanıyorum."	"Bendeki semptomları aşırı çıkarttı panik atak oldu."	"Sağlıklı olduğunu düşünüyorum."
"Çok inanıyorum. Bana yaşam enerjisi veriyor."	"Uzun soluklu kullanıldığında faydalı."	"Mükemmel bir iyileştirme sanatı."
"En güvendiğim şifa kaynağı tüm hastalıklar için."	"Yararlı, akut durumlarda işe yaradığını düşünüyorum."	"Doğal, zararsız, etkili tedavi."
"Plasebo etkisi."	"Herkesin kullanması gereken bir tedavi yöntemi."	"İnsan doğasına en uygun en insancıl tedavi yöntemi."
"Homeopati ile tedavi olmaktan hem keyif alıyorum hem de huzurluyum."	"Bütüncül bir tedavi olduğu için benimsiyorum. Çevremde öneriyorum."	"Taniştığım için şanslı olduğumu düşünüyorum."
"Bir tıp hekimiyim ve homeopatinin unutturulan gerçek tıp olduğunu düşünüyorum."	"Hayatıma bu kadar geç girmeseydi keşke."	"Bütünsel bir iyileşme olduğunu düşünüyorum."
"Hayatıma giren en değerli alan, bütünsellik için, kendimizi tanımamız, farkındalık yaratmamız için çok büyük bir basamak."	"İşe yarıyor. İnsanı bir bütün düşünerek tanımlaması hastalıkların gerçek etkilerini tanımlıyor. Gerçek bir tedavi yöntemi."	"Tıbbin tedavide sadece semptom bastırıldığını düşünüyorum. Bir de hastalıkların isimleri var ve bu hastalığa sahip herkese aynı tedavi uygulanıyor. Homeopatideki en güzel taraf kişiye özel olması."

*Katılımcıların görüşleri, tekrar edilen ifadeler dışında herhangi bir değişiklik yapılmadan verildi.

mının önlendiği ve semptomları baskılanmadan iyileştirilen bedenlerin daha sağlıklı olacağını öngörmek mümkündür. Bu konuda benzer şekilde, Witt ve ark., çocuklar için homeopatinin daha favori bir yöntem olduğunu savunmakta ve genç yaşta kullanmanın terapötik etkiyi artırdığını aktarmaktadır.¹⁹ Ülkemizde çocukların homeopati kullanım oranı konusunda veriye ulaşılamamakla birlikte Birleşik Devletler'de bu oranın %1,3, Avustralya'da ise %2,0 olduğu bilinmektedir.^{20,21}

Katılımcıların yarısından fazlasının evli ve çocuk sahibi olması, homeopatinin aile bireylerinde de kullanımına fırsat oluşturabilir, dolayısıyla bunun yaygınlaşmasına imkân sağlayabilir. Katılımcıların büyük çoğunluğunun homeopattan danışmanlık alması, hem akut hem de kronik durumlarda homeopati kullanılması ve yaklaşık 3/4 oranında yalnızca homeopatinin kullanılıyor olması homeopatinin ilkelere anlaşıldığını ve homeopatinin sonuçlarının olumlu olduğunu göstermektedir. Homeopati danışmanlarının memnuniyet ortalamalarının 10 üzerinden $9,14 \pm 1,52$ gibi yüksek bir düzeyde olması da homeopatinin yaygınlaşmasına ortam hazırlayacak bir diğer sonuçtur.

Dünyada homeopati kullanım oranı, ülkeler ve kültürlerarası farklılık göstermektedir. Relton ve ark. tarafından gerçekleştirilen sistematik derlemenin sonuçlarına göre Birleşik Devletler, İngiltere, Avustralya, Norveç, İsrail, Japonya gibi farklı kıtalardan 11 ülkede homeopati kullanım oranı %0,7 ile %9,8 arasında değişmektedir. Bu ülkeler arasında en yüksek kullanım oranına İsviçre sahiptir ve homeopati zorunlu sağlık sigortası kapsamındadır.²²

Guethlin ve ark.nın kesitsel kohort çalışmasında, kanser hastalarında klasik ve homeopatik tıbbın sonuçları değerlendirilmiştir. Homeopati hastalarının daha genç, daha eğitilmiş, klinik farklılıklara rağmen yaşam kaliteleri, anksiyete, depresyon ve yorgunluk düzeyleri benzer bulunmuştur.¹² Barbadoro ve ark., 18 yaş üstü 104.544 kişide kesitsel olarak yaptıkları çalışmada; homeopatinin %7 oranında kullanıldığını, homeopatiden memnuniyetin konvansiyonel tıba göre daha yüksek olduğunu, eğitilmiş ve sosyoekonomik durumları daha yüksek olan kişiler arasında homeopati kullanımının daha yaygın olduğunu belirlemiştir.¹¹ Koley ve ark. da Bengal'de 390 ho-

meopati kullanan bireyle yürüttükleri araştırmaları sonucunda homeopati kullanıcılarının memnuniyet düzeylerini yüksek bulmuşlardır.¹³

Geva ve ark. Kuzey İsrail'de kemoterapi alan kanserli hastaların (n=2.176) tamamının GETAT aldığını ve homeopatinin %20,7 ile en sık kullanılan GETAT yöntemleri arasında yer aldığını belirtmişlerdir. Kullanıcılar, GETAT uygulamalarının immün sistemi güçlendirdiğini, yaşam kalitesini artırdığını, ağrı ve stresle başa çıkmayı sağladığını ve kemoterapinin yan etkilerini ortadan kaldırdığını bildirmişlerdir.¹⁶ Benzer ifadelerin bizim örneklemimizde yer alan katılımcılar tarafından da ifade edildiği görülmektedir.

Jacobs ve ark. çalışmasında, homeopati alan hastaların çoğunluğunun genç, varlıklı ve kronik şikâyetlere sahip olduğu görülmektedir. Dahası, homeopatik ilaç uygulayan hekimlerin konvansiyonel tıp uygulamalarını tercih eden meslektaşlarına göre hastalarına daha fazla zaman ayırdığı, daha az test yapılmasını talep ettiği ve daha az farmakolojik ilaç yazdığı vurgulanması gereken sonuçlar arasındadır.⁵

Homeopati kullanıcılarının yaşam kaliteleri alt puan ortalamaları ele alındığında; 45 yaş ve üzeri olan grupta tüm yaşam kalitesi alt puanları daha yüksek ve bedensel alandaki farkın anlamlı olduğu bulundu. Yaş ile birlikte 45 yaş ve üzeri grupta kronik hastalıkların daha fazla görüldüğünü göz önünde bulundurduğumuzda; bu grubun homeopati kullanması dolayısıyla yaşam kalitelerinin arttığını söyleyebiliriz. Cinsiyete göre karşılaştırıldığında istatistiksel olarak anlamlı olmasa da erkeklerin yaşam kalitesi ölçeği bedensel ve ruhsal alan puanları daha yüksek iken kadınların çevresel ve sosyal alan puanlarının daha yüksek olduğu görüldü. Bu sonucun, kadın ve erkekler arasındaki sağlık algılarındaki farktan ileri gelmiş olabileceği düşünülebilir. Diğer bir deyişle, erkeklerin bedensel ve ruhsal sağlığı, kadınların çevresel ve ruhsal sağlığın düzelmesini öncelikli olarak önemsedikleri yorumlanabilir. Homeopatiden memnun olma puanları 5'in üzerinde olanların ölçek alt puanları daha yüksekti; ruhsal ve sosyal alan puan ortalamaları arasında anlamlı farklar elde edildi. Homeopatiden memnun olanların ölçek puanlarının yüksek olması, yaşam kalitesi alt boyutları puan or-

talamalarının yüksek olmasından dolayı memnun olduklarını ifade etmek mümkündür. Homeopati dışında ilaç kullanmayanların tüm ölçek alt boyut puanları daha yüksekti ve bedensel ve sosyal alan boyutlarındaki fark anlamlı bulundu. Sadece homeopati kullanılması sonucunda yaşam enerjisinin daha etkin olması sağlanabildiği için bu durumun yaşam kalitesi ölçek puanlarına da yansıtıldığı söylenebilir. Ayrıca sadece homeopati kullananlarda (%25,4), homeopati dışında başka ilaç kullananlara (%52,2) göre kronik hastalıkların görülme oranının anlamlı şekilde daha düşük bulunması da bu durumu destekler niteliktedir. Hastalık tanısı konmamış olup, homeopati kullananların tüm alt boyut puan ortalamaları daha yüksektir ve bedensel, ruhsal ve sosyal alan puanları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Hastalık tanısı konmamış kişilerin hastalığa bağlı ortaya çıkan duygu durumları ile başa çıkmak zorunda olmaması ile birlikte homeopati kullanması da yaşam kalitesi puan ortalamalarını artırmış olabilir. Homeopatiyi kendi kendine ve homeopat önerisi ile kullanan katılımcıların bedensel alan puan ortalamalarının homeopatiyi sadece homeopat danışmanlığında kullananlardan daha yüksek olduğu görüldü. Bu durum, homeopati eğitimlerinin bireylerin bedensel algılarını arttırdığını düşündürdü.

Sağlık hizmetlerinde maliyet önemli bir diğer boyuttur. Sağlık harcamaları, sağlığın korunması ve geliştirilmesi için yapılan tüm harcamaları kapsamaktadır. Dolayısıyla maliyet etkili yöntemlerin kullanılması/tercih edilmesinin ekonomik faydaları da olacaktır.²³ Bu noktada, homeopatinin birçok yönetime göre daha maliyet etkili bir yöntem olduğu belirtilmektedir.^{18,24} Bu durumun, yaşam kalitesi boyutlarına da etkili olduğu düşünülmektedir. Çeşitli ülkelerde homeopatinin etkileri ve yaşam kalitesine yönelik yapılmış olan çalışmaların sonuçları şu şekildedir:

Witt ve ark. tarafından yürütülen Almanya ve İsviçre’de homeopatik tedavi alan yaklaşık 4.000 hastanın prospektif kohort yöntemiyle incelendiği araştırmada, hastaların en sık şikâyetlerinin erkeklerde alerjik rinit, kadınlarda baş ağrısı ve çocuklarda atopik dermatit olduğu bildirilmektedir. Homeopatik tedavinin başladığı tarihi takip eden 24. aydan sonra hastalık şiddetinde anlamlı azalma gözlemlenmiştir. Ayrıca hastaların yaşam kalitelerinde majör değişiklikler gözlemlendiği bildirilmiştir.¹⁸

Itamura, kronik deri hastalıklarında homeopatik tedavinin etkisini incelediği araştırmasında; hastaların büyük çoğunluğunun (%88,3) homeopatik tedaviden sonra kronik deri hastalıklarına ilişkin şikâyetlerinin en az yarısının azaldığını belirtmektedir.²⁵

Anelli ve ark. homeopatik tedavi alan 1.025 hasta üzerinde yapılan çalışmada, katılımcıların yaşam kalitelerinde pozitif yönde zayıf düzeyde bir değişim gözlemlenmiştir.²⁶

Riley ve ark. 1. basamak sağlık hizmetlerinde en sık karşılaşılan 3 şikâyet üzerinde (alerjiler dâhil üst ve solunum yolu rahatsızlıkları ile kulak rahatsızlıkları) homeopati ve konvansiyonel tıbbın etkinliğini değerlendirmişlerdir. Prospektif gözlemsel çalışmalarından elde ettikleri sonuçlar; tedaviye yanıt homeopatide %82,6 iken konvansiyonel tıpta %68, 1-3 gün arasında görülen iyileşme homeopatide %67,3 iken konvansiyonel tıpta %56,6, yan etki konvansiyonel tıpta %22,3 iken homeopatide %7,8, hasta memnuniyeti homeopatide %79,0 iken konvansiyonel tıpta %65,1 şeklindedir.²⁷

Peer ve ark.nın yaptıkları çalışmada, hastaların yaşam kalitesini düşüren durumlarda homeopatik tedaviye yöneldiğini belirtmektedirler.²⁸

Muscari-Tomaiolive ark. tarafından baş ağrısı olan hastaların yaşam kaliteleri, homeopatik tedavi öncesi ve sonrası gözlemlenmiştir. Homeopatik tedavinin ardından tüm yaşam kalitesi boyutlarında istatistiksel olarak anlamlı artışlar gözlemlenmiştir. Ayrıca vakaların %60’ından fazlasının homeopatik tedavi sonrası baş ağrısında azalma olduğunu ifade ettikleri bildirilmiştir.²⁹

Steinsbeek ve Lüdtke, homeopatik tedavinin başlangıcından altı ay sonra hastaların yarısından fazlasının (%51) genel iyilik hâlinde gelişme bildirdiğini ve ana şikâyetlerinde azalma görüldüğünü aktarmaktadır.³⁰

Danışanların homeopati ile ilgili çok yüksek düzeyde olumlu ifadeler kullanmış olmaları, homeopatinin gerçek semptomlara yönelik çalışması, doğal, bütüncül ve yan etkisiz bir iyileştirme yöntemi olmasından kaynaklanmaktadır.

SONUÇ

Homeopati kullanıcı profiline uluslararası diğer çalışmalarla benzerlik gösterdiği görüldü. Homeopati kullanan danışanların eğitimi yüksek, bilinçli, homeopatiden ileri derecede memnun ve homeopati hakkında olumlu görüşlere sahip oldukları belirlendi. Özellikle daha sıklıkla kadınların homeopati kullanması, toplumda yaygınlaşmasını sağlanması açısından önemlidir.

Homeopatinin kullanımının yaygınlaşması için homeopati ile ilgili hem sağlık çalışanlarına hem de halka yönelik bilgilendirme yapılması, homeopati ile ilgili çalışma sonuçlarının sosyal medya üzerinden paylaşılması, eğitim etkinliklerinin düzenlenmesi ve konuya ilişkin bilimsel araştırmaların yapılması önerilmektedir.

Finansal Kaynak

Bu çalışma sırasında, yapılan araştırma konusu ile ilgili doğru-

dan bağlantısı bulunan herhangi bir ilaç firmasından, tıbbi alet, gereç ve malzeme sağlayan ve/veya üreten bir firma veya herhangi bir ticari firmadan, çalışmanın değerlendirme sürecinde, çalışma ile ilgili verilecek kararı olumsuz etkileyebilecek maddi ve/veya manevi herhangi bir destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması

Bu çalışma ile ilgili olarak yazarların ve/veya aile bireylerinin çıkar çatışması potansiyeli olabilecek bilimsel ve tıbbi komite üyeliği veya üyeleri ile ilişkisi, danışmanlık, bilirkişilik, herhangi bir firmada çalışma durumu, hissedarlık ve benzer durumları yoktur.

Yazar Katkıları

Fikir/Kavram: Adalet Kutlu; **Tasarım:** Adalet Kutlu, Mehmet Gülşen; **Denetleme/Danışmanlık:** Adalet Kutlu, Mehmet Gülşen; **Veri Toplama ve/veya İşleme:** Adalet Kutlu, Mehmet Gülşen; **Analiz ve/veya Yorum:** Adalet Kutlu, Mehmet Gülşen; **Kaynak Taraması:** Mehmet Gülşen, Adalet Kutlu; **Makalenin Yazımı:** Adalet Kutlu, Mehmet Gülşen; **Eleştirel İnceleme:** Adalet Kutlu; **Kaynaklar ve Fon Sağlama:** Adalet Kutlu, Mehmet Gülşen.

KAYNAKLAR

- Shneerson C, Taskila T, Gale N, Greenfield S, Chen YF. The effect of complementary and alternative medicine on the quality of life of cancer survivors: a systematic review and meta-analyses. *Complement Ther Med.* 2013;21(4):417-29. [Crossref] [PubMed]
- Frass M, Friehs H, Thallinger C, Sohal NK, Marosi C, Muchitsch I, et al. Influence of adjunctive classical homeopathy on global health status and subjective wellbeing in cancer patients - A pragmatic randomized controlled trial. *Complement Ther Med.* 2015;23(3):309-17. [Crossref] [PubMed]
- Rhee TG, Ng JY, Dusek JA. Utilization and perceived benefits of homeopathy and herbal therapies in U.S. adults: Implications of patient-centered care. *Complement Ther Clin Pract.* 2017;29:9-15. [Crossref] [PubMed]
- Sezer Ö. [Homeopathy: a new shining integrative medicine method in Turkey]. *Euras J Fam Med.* 2015;4(1):1-6. [Link]
- Jacobs J, Chapman EH, Crothers D. Patient characteristics and practice patterns of physicians using homeopathy. *Arch Fam Med.* 1998;7(6):537-40. [Crossref] [PubMed]
- World Health Organisation. Safety Issues in the Preparation of Homeopathic Medicines. Geneva: WHO Press; 2009. Accessed May, 2020. [Link]
- Ernst E. A systematic review of systematic reviews of homeopathy. *Br J Clin Pharmacol.* 2002;54(6):577-82. [Crossref] [PubMed] [PMC]
- Danno K, Colas A, Freyer G, Guastalla JP, Duru G, Musial E, et al. Motivations of patients seeking supportive care for cancer from physicians prescribing homeopathic or conventional medicines: results of an observational cross-sectional study. *Homeopathy.* 2016;105(4):289-98. [Crossref] [PubMed]
- Edisan Z, Kadioğlu FG. [Health related quality of life questionnaires: an assessment from ethical point of view]. *Türkiye Klinikleri J Med Ethics.* 2011;19(1):8-15. [Link]
- Eser E. [Conceptual basics and measurement of health related quality of life]. *Sağlıkta Birikim.* 2006;1(2):1-5.
- Barbadoro P, Chiatti C, D'Errico MM, Minelli A, Pennacchiotti L, Ponzio E, et al. Complementary and alternative medicine (CAM) among adults in Italy: Use and related satisfaction. *European Journal of Integrative Medicine.* 2011;3(4):325-32. [Crossref]
- Guethlin C, Walach H, Naumann J, Bartsch HH, Rostock M. Characteristics of cancer patients using homeopathy compared with those in conventional care: a cross-sectional study. *Ann Oncol.* 2010;21(5):1094-9. [Crossref] [PubMed]
- Koley M, Saha S, Ghosh S, Mukherjee R, Kundu B, Mondal R, et al. Evaluation of patient satisfaction in a Government Homeopathic Hospital in West Bengal, India. *Int J High Dilution Res.* 2013;12(43):52-61. [Link]
- Richardson J. What patients expect from complementary therapy: a qualitative study. *Am J Public Health.* 2004;94(6):1049-53. [Crossref] [PubMed] [PMC]
- Tabachnick BG, Fidell LS. *Using Multivariate Statistics.* 6th ed. New York: Pearson Education Inc; 2013.
- Geva H, Bar-Sela G, Zhana D, Mashlach T, Robinson E. The use of complementary and alternative therapies by cancer patients in northern Israel. *Isr Med Assoc J.* 2005;7(4):243-7. [PubMed]
- Launsø L, Henningsen I, Rieper J, Brender H, Sandø F, Hvenegaard A. Expectations and effectiveness of medical treatment and classical homeopathic treatment for patients with hypersensitivity illnesses—one year prospective study. *Homeopathy.* 2007;96(4):233-42. [Crossref] [PubMed]
- Witt CM, Lüdtke R, Baur R, Willich SN. Homeopathic medical practice: long-term results of a cohort study with 3981 patients. *BMC Public Health.* 2005;5:115. [Crossref] [PubMed] [PMC]

19. Witt C, Keil T, Selim D, Roll S, Vance W, Wegscheider K, et al. Outcome and costs of homeopathic and conventional treatment strategies: a comparative cohort study in patients with chronic disorders. *Complement Ther Med*. 2005;13(2):79-86. [[Crossref](#)] [[PubMed](#)]
20. Barnes PM, Bloom B, Nahin RL. Complementary and alternative medicine use among adults and children: United States, 2007. *Natl Health Stat Report*. 2008;(12):1-23. [[Crossref](#)] [[PubMed](#)]
21. Smith C, Eckert K. Prevalence of complementary and alternative medicine and use among children in South Australia. *J Paediatr Child Health*. 2006;42(9):538-43. [[Crossref](#)] [[PubMed](#)]
22. Relton C, Cooper K, Viksveen P, Fibert P, Thomas K. Prevalence of homeopathy use by the general population worldwide: a systematic review. *Homeopathy*. 2017;106(2):69-78. [[Crossref](#)] [[PubMed](#)]
23. Şen A, Bingöl N. [Health expenditure and economic growth relation: the case of Turkey]. *Journal of Academic Approaches*. 2018;9(1):89-106. [[Link](#)]
24. Viksveen P, Dymitr Z, Simoens S. Economic evaluations of homeopathy: a review. *Eur J Health Econ*. 2014;15(2):157-74. [[Crossref](#)] [[PubMed](#)]
25. Itamura R. Effect of homeopathic treatment of 60 Japanese patients with chronic skin disease. *Complement Ther Med*. 2007;15(2):115-20. [[Crossref](#)] [[PubMed](#)]
26. Anelli M, Schepers L, Sermeus G, Van Wassenhoven M. Homeopathy and health related Quality of Life: a survey in six European countries. *Homeopathy*. 2002;91(1):18-21. [[Crossref](#)] [[PubMed](#)]
27. Riley D, Fischer M, Singh B, Haidvogel M, Heger M. Homeopathy and conventional medicine: an outcomes study comparing effectiveness in a primary care setting. *J Altern Complement Med*. 2001;7(2):149-59. [[Crossref](#)] [[PubMed](#)]
28. Peer O, Bar Dayan Y, Shoenfeld Y. [Satisfaction among patients of a homeopathic clinic]. *Harefuah*. 1996;130(2):86-9, 143. [[PubMed](#)]
29. Muscari-Tomaioli G, Allegri F, Miali E, Pomposelli R, Tubia P, Targhetta A, et al. Observational study of quality of life in patients with headache, receiving homeopathic treatment. *Br Homeopath J*. 2001;90(4):189-97. [[Crossref](#)] [[PubMed](#)]
30. Steinsbekk A, Lütke R. Patients' assessments of the effectiveness of homeopathic care in Norway: a prospective observational multicentre outcome study. *Homeopathy*. 2005;94(1):10-6. [[Crossref](#)] [[PubMed](#)]